



סוגיות נבחרות מהמשנה היומית
במבט הלכתי, מדעי
וארץ ישראלי

משנה וארץ

מסכת כלאיים

כתב: יואל יעקובי

תמוז תשע"ו | גיליון 11

*הזורע ארבע אמות שפפרם, בית שמאי אומרים, קדש שורה אחת.
ובית הלל אומרים, קדש שתי שורות (כלאים ד, ה)*

הרחקות בכרם

בגפן יחידית יש להרחיק שלושה או שישה טפחים, ואילו בכרם – ארבע אמות. מהי הסיבה לחומרה של כרם? הסבר אחד הוא גודל הכלים המשמשים בעבודת הכרם, מול כלים קטנים יותר בעבודת הגפן, והסבר שני הוא שבגלל חשיבותה של הכרם הצריכו שיעור של רשות, ארבע אמות, כדי לזרוע בצידה. בין שני הסברים אלו ישנו הבדל להלכה: האם כאשר גודל הכלים החקלאיים משתנה ישתנה שיעור ההרחקה.

המשנה קוראת להרחקות אלו 'עבודת הכרם' ו'עבודת הגפן', כלומר מדובר על משהו שאינו קשור לגפן כצמח, כמו למשל שיעור יניקה או התפשטות שורשי הגפן, אלא לעיסוק החקלאי סביבה. כך כותב הר"ש (ד א): "לפי שהיו בוצרין בשוורים ובעגלות, ובעת החרישה חורשין אותה בשוורים, הלכך אותן ארבע אמות ככרם דמו". מלאכת שלמה מוסיף ומסביר שמטרת הבצירה עם עגלות הרתומות לשוורים היא כדי לחסוך הליכה של הבודרים הלך ושוב למקום כינוס הענבים. בצורה הזו יכול הבודר להניח מיד את האשכולות שבצר בעגלה ולהמשיך במלאכתו.

לעומת זאת, בגפן יחידית המצב שונה. הרב יהודה עמיחי מסביר שבגפן יחידית היו חורשים בכלים קטנים יותר, וכנראה בגלל שהיבול לא היה רב כל כך לא היה גם צורך בעגלות בשעת הבציר. שמעון בטר, מנהל הכרם במבוא חורון, אמר לי כי לדעתו שיעור עבודת הגפן מקביל פחות או יותר לתחום בו מתפשטים שורשי הגפן סמוך לפני השטח, כשמרחק זה ואילך הם יורדים עמוק יותר. יש להניח שהחריש שהתבצע סביב הגפן נועד בעיקר עבור אותו חלק של השורשים הסמוך לפני הקרקע שנמצא באמת בתחום של 3-6 טפחים (כיוון צמיחת השורשים משתנה מגפן לגפן בין השאר בגלל זמינות המים לגפן).

האם השיעורים משתנים לפי הזמן והמקום?

יש לציין כי אף שאין לוקים על לאו של כלאי הכרם אלא אם זרע ממש יחד עם הגפן במקומה, הרי שהאיסור לזרוע בצד הגפן ללא שמירה על ההרחקה כנדרש הוא איסור תורה או לפחות הלכה למשה מסיני (לא כאן המקום לדון בתוקפה של 'הלכה למשה מסיני'), לפחות לפי מה שמשתמע מדברי הרמב"ם (כלאים ה ז).



עבודת הגפן מול עבודת הכרם – שיטת הר"ש

דיני ההרחקות בכרם נשנו אמנם במפורש רק להלן בפרק ו משנה א, אולם ההלכות עליהם מדובר כבר בתחילת העיסוק בכלאי הכרם, מפרק ד' ואילך, מתבססות על הגדרות יסוד אלו.

ההרחקה הנדרשת למי שרוצה לזרוע בצד גפן יחידית היא שישה טפחים, ולפי ר' עקיבא שלושה טפחים. ההרחקה הנדרשת מכרם היא ארבע אמות. מובן אם כן שהשאלה מהו כרם ומהו גפן יחידית או צירוף של מספר גפנים יחידות אינה סתמית, אלא בעלת משמעות הלכתית. ראשית, מהו המרחק שיש להרחיק כדי לזרוע זרעים אחרים – שישה/שלושה טפחים או ארבע אמות? ושנית, לצורך השאלה מה מתקדש (נאסר בהנאה) במידה ומרעו זרעים בסמוך לכרם (מחלוקת בית שמאי ובית הלל – ד ה). מחלוקת בית שמאי ובית הלל אינה בשאלה מהי כמות הגפנים הנדרשת לכרם – שניהם מודים שמדובר על חמש גפנים, אלא בשאלה באיזו צורה אמורות הגפנים להינטע כדי שיהיה כאן כרם – דווקא שתי שורות (לדעת בית הלל) או גם שורה אחת (לדעת בית שמאי)?

מהי הסיבה להרחקות אלו? ובעיקר, מהי הסיבה להרחקות השונות בגפן יחידית ובכרם?

ריטב"א ו'תורת הארץ': ארבע אמות - בגלל חשיבות הכרם

נראה כי הדבר אינו מוכרח. אפשר להסביר את העניין על פי הריטב"א (עירובין ג ע"ב). לפי הסברו של הריטב"א (בפרט על פי מה שמסביר ר' משה קליערס ב'תורת הארץ' פ"י אות כ"ד 'והא'), יש להבדיל בין 'עבודת הגפן', שאכן מתחשבת בצרכיו החקלאיים של האילן, לבין ארבע אמות שבכרם שעיקר עניינם הוא מפני חשיבות הכרם, שזוקקת הרחקה גדולה יותר, בגלל השם 'כרם' שנקרא עליה.

השיעור של רוחב המחרישה הוא נכון, אך הוא אינו מהווה את הסיבה להרחקה הזו אלא רק את הסימן לה. במילים אחרות: התורה קבעה שלכרם, מפאת חשיבותה, ישנה הרחקה מיוחדת של ארבע אמות. הרחקה זו שווה לשיעור מחרישה בארץ ישראל, אך היא לא נקבעה בגללה.

בעניין זה ראוי לציין פרט מעניין, והוא, שכשהמשנה מונה את ההרחקות, שמי שאינו מקפיד עליהם גורם לקידוש התבואה והענבים גם יחד, היא אומרת (ז ג): "אבל... ועבודת הגפן וארבע אמות שבכרם - הרי אלו מתקדשות". לגבי ההרחקה סביב הגפן נאמר "עבודת הגפן", ואילו לגבי הכרם לא נאמר ביטוי דומה "עבודת הכרם" אלא ארבע אמות שבכרם, כלומר שעיקר העניין אינו העובדה שארבע אמות אלו הן עבודת הכרם.

לפי דברי הריטב"א שיעור ארבע אמות אינו תלוי בצורת העבודה החקלאית ובגודל הכלים, גם אם הכלים קטנים יותר (כמו בזמנם בבבל) אין לגרוע מארבע אמות בכרם, וגם אם הכלים גדולים יותר אין להוסיף על ארבע אמות.

הלכה

לפי השיטה הראשונה שהבאנו, הבאה לידי ביטוי בדבריו של הרב ישראלי (על פי דרכו של הר"ש), יש מקום לשקול את התאמת שיעורי ההרחקה בכרם לתנאי המקום והזמן המשתנים.

אולם לפי השיטה שבאה לידי ביטוי בדברי הריטב"א ו'תורת הארץ' שיעורי ההרחקות הם קבועים לא בגלל שחכמים קבעו את השיעורים לפי זמנם לדורות (כמבואר ב'כרם לציון'), אלא בגלל שהתורה קבעה זאת כביטוי לחשיבות הכרם ללא קשר לגודל הכלים. הרב עמיחי מציין כי גם לפי השיטה הראשונה אין ראוי לשנות היום את שיעורי ההרחקה, בגלל שהמציאות היא שהכלים בהם משתמשים הם בעלי גודל משתנה ולא אחיד, כך שקשה לקבוע מסמרות שונות בעניין זה מכפי שנקבע בזמן חז"ל.

מקורות:

הרב יהודה הלוי עמיחי, 'ההלכה והחקלאות בימינו', אמונת עיתן 95 (תשע"ב), עמ' 17-26.

אלא שאם הדבר כן יש לדון האם כשהתורה חייבה הרחקות - האם היא חייבה זאת לפי שיעור עבודת הגפן או הכרם כפי שהיה בזמן חז"ל, או שהיא חייבה להרחיק כפי הצורך החקלאי, ובמידה וצורך זה משתנה, בהתאם לדרך העיבוד וגודל הכלים החקלאיים, גם שיעור ההרחקה ישתנה?

יש מי שאכן טוען שכך הדבר. בספר 'כרם לציון' (הלכה מח) מבואר ששיעור מידות ההרחקה הוא דבר שנמסר לחכמים, ומרגע שכך נקבע הדבר על ידם זהו השיעור הקבוע שאינו משתנה לפי נסיבות המקום והזמן. אולם הרב שאול ישראלי זצ"ל (ארץ חמדה ב עמוד קא) חולק על כך, וסובר שחכמים אמרו את דבריהם על סמך צורת העבודה החקלאית של ימיהם, ומניין לנו שהם היו מעוניינים ששיעור זה יתקדש לדורי דורות, גם כשצורת העבודה החקלאית תשתנה? המחלוקת היא בעלת משמעות הלכתית גדולה, שהרי בימינו החריש נעשה באמצעות טרקטורים שלעיתים צרים מארבע אמות (כשני מטרים) ואילו הבציר נעשה על ידי בוצרות רחבות מארבע אמות - האם בשל כך עלינו לקבוע בימינו מחדש את שיעורי ההרחקה הכרם?



עבודת הכרם בסדר נזיקין

יש לציין בהקשר זה כי המושג 'עבודת הכרם' מופיעה בעוד הקשר - בדיני נזיקין. המשנה בבבא בתרא (כו ע"א) אומרת כי אסור לאדם לטעת אילן בסמוך לשדה חבירו אלא אם כן הרחיק ממנו ארבע אמות. רש"י מנמק שהטעם הוא משום עבודת הכרם, כדי שלא יאלץ להכניס את המחרישה לשדה חבירו. הגמרא מסיקה (בעקבות קושיא מברייתא) ששיעור ארבע אמות הוא בארץ ישראל, שהאדמה בה קשה יותר, אולם בבבל שבה האדמה רכה, מספיקה הרחקה של שתי אמות. פרופ' יהודה פליקס מסביר (החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד עמ' 49 הערה 255) כי הטעם להבדל הוא גודל המחרישה: בארץ ישראל שאדמתה קשה יש צורך בצמד בקר כדי לחרוש סביב הגפן, בעוד שבבבל, בה נוח יותר לחרוש, מספיקה מחרישה הרתומה לשור אחד. חילוק זה בין ארץ ישראל לבבל בדיני נזיקין נפסק להלכה, למרות שבהלכות כללים נקבע שיעור אחיד של ארבע אמות לכל המקומות. האם מכאן יש ללמוד שחז"ל קבעו שיעור אחיד לכל המקומות בהלכות כללים, ואם אכן כך הדבר - מדוע? האם בגלל הסברה שנאמרה בספר 'כרם לציון' (הובא לעיל)?